

DRUHÁ KAPITOLA SOCIÁLNÍ RIZIKA STARÁ A NOVÁ

O nových sociálních rizicích se hovoří stále častěji a hlasitěji počínaje osmdesátými lety 20. století. Jejich vznik a šíření bývají spojovány jednou s nástupem postindustriální společnosti či společnosti služeb, jindy s přechodem od národního průmyslového kapitalismu ke globálnímu kapitalismu finančnímu.¹⁵

Podstatné je, že v rámci těchto procesů dochází v ekonomicky nejvyspělejších zemích k výrazným změnám na trhu práce, mění se populační chování, proměňují se vzorce rodinného soužití a všechny typy sociálního státu čelí podobným výzvám, především prohlubujícím se nedostatku finančních prostředků na své fungování. Odborná literatura, která o nových sociálních rizicích pojednává, se bohužel zpravidla omezuje buď jen na jejich nesou-

¹⁵ Jedná se v podstatě o dvě různé interpretace procesu deindustrializace, který nastupuje v ekonomicky nejvyspělejších zemích od sedmdesátých let 20. století. Ti, kdo hovoří o přechodu k postindustriální společnosti, kladou zpravidla důraz na vliv rozvoje vzdělanosti a informační společnosti. Ti, kdo hovoří o dominanci finančního kapitálu v měřítku celosvětovém, kladou mnohem větší důraz na kalkul investorů a na snahu maximalizovat soukromý zisk. Oba výklady se však shodují v tom, že vznik nových sociálních rizik s procesem deindustrializace úzce souvisí.

rodý výčet, anebo se soustřeďuje na mapování vztahů mezi jednotlivými riziky, aniž si klade otázku, proč k výskytu těchto jevů vůbec dochází a proč k němu dochází právě při přechodu od průmyslové k postindustriální společnosti.¹⁶

Fenomén nových sociálních rizik přitom představuje jakousi směs, ve které přetrvává leccos z klasických sociálních problémů (chudoba, bída, sociální zranitelnost), kde se ale objevují i relativně nové jevy (vázanost na určité fáze životního cyklu, obtížná předvídatelnost, absence účinného pojištění apod.). Nejpřekvapivější na nových sociálních rizicích nesporně je, že se masově projevují právě na přechodu k postindustriální společnosti, tedy ke společnosti, o níž se dlouho soudilo, že se bude zabývat úplně jinými problémy než hromadným šířením chudoby a bídy uvnitř zemí technicky nejpokročilejších, ekonomicky a politicky nejvyspělejších a majetkově nejbohatších. Skutečnost, že k šíření nových sociálních rizik dochází právě v rámci společnosti postindustriální, je velmi významná, neboť to zpochybňuje jak představy o naší schopnosti stále účinněji řešit nastalé problémy, tak také představy o tom, že

¹⁶ Jako příklad prvního přístupu může sloužit jinak důkladná kolektivní práce vzniklá pod vedením Petera Taylora-Goobyho (2004). Její spoluautoři z mnoha zemí Evropy se omezují na nepřiliš objemný výčet skupin, jichž se nová sociální rizika týkají především. Jsou to vprvé řadě ženy s dětmi, lidé příliš mladí, anebo zase příliš staří, příslušníci menšin a lidé nízké kvalifikovaní.

Dokladem druhého přístupu je kolektivní práce vzniklá pod vedením Constanza Ranciho (2010). Metodologicky mistrně provedená práce si neklade otázku, proč vlastně dochází k jevům, které jsou v úvodu knihy vyjmenovány, tedy ke znejistění pracovních příležitostí, či ke „slabé inovační kapacitě sociálních států Evropy“.

Mezi pracemi, jež jdou při výkladu příčin vzniku nových sociálních rizik více do hloubky, lze naopak uvést studii Giuliana Bonoliho, která se zabývá některými konkrétními ekonomickými a sociálními změnami, jež doprovázejí přechod od průmyslové k poprůmyslové společnosti (Bonoli 2005a).

vývoj společnosti přináší jaksi automaticky stále více dobra pro všechny. To je vážná věc, neboť právě tato představa tvoří jádro moderní myšlenky o uskutečňování pokroku.

2.1 JAK SE Z PILÍŘŮ STALA RIZIKA

V době vrcholící průmyslové společnosti během třiceti let po druhé světové válce bylo obyvatelstvo v ekonomicky vyspělých zemích jištěno proti sociálním rizikům hned několikanásobně. Jak konstatuje Esping-Andersen (1999), sociální režim tehdy spočíval na třech v zásadě rovnocenných pilířích.

Na jedné straně ho jistil fungující trh práce. Poskytoval zájemcům (až hluboko do šedesátých let to byli převážně muži) dostatek plnohodnotné práce, na kterou byly napojeny kolektivní pojistné systémy. Pojišťovaly především pro případ nezaměstnanosti, nemoci a stáří hlavy domácnosti. Druhým pilířem byla poměrně soudržná a stabilní rodina se svojí dělbou práce mezi mužem, hlavním živitelem, a ženou, pečovatelkou o děti, o nemocné a starší členy domácnosti. Třetí pilíř představoval sociální stát, který měl až do sedmdesátých let 20. století poměrně rozsáhlé možnosti, jak redistribuovat potřebným sociální příjmy, na jejichž financování se podílely mimo jiné v nezanedbatelné míře také firmy a nejvyšší příjmové kategorie.

Přibližně od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let (v různých zemích dochází k tomuto posunu v různé době) se z dosavadních pilířů sociálního zajištění stávají náhle a nečekaně zdroje nových rizik. Jak konstatuje spolu s mnoha jinými Peter Taylor-Gooby (2004: 5), k výskytu nových sociálních rizik dochází souběžně ve třech oblastech: v rodině, na trhu práce a v oblasti pojištění.¹⁷

¹⁷ Taylor-Gooby a po něm i řada dalších badatelů v oblasti nových sociálních rizik zde v podstatě jen opakují teze Espinga-Andersena (1999) o prohlubující

V odborné literatuře většinou absentuje hlubší reflexe této skutečnosti. Místo toho, aby se autoři pokusili hlouběji analyzovat, jak se vlastně přihodilo, že právě z institucí, jež měly chránit občany ekonomicky vyspělých zemí proti klasickým starým sociálním rizikům, se staly zdroje šíření nových sociálních rizik, omezují se často jen na pouhé vyjmenovávání těchto rizik.

Tak kupříkladu Giuliano Bonoli uvádí ve svém výčtu následujících pět hlavních nových sociálních rizik (Bonoli 2005b, Armingeon, Bonoli 2006). Považuje za ně: 1) nutnost sladit rodinný život s výdělečnou prací, 2) existenci neúplných rodin, 3) nutnost pečovat o nemocné či starší členy domácnosti, 4) nízkou či již zastaralou pracovní kvalifikaci, 5) nedostatečné pojištění osob zejména ve stáří.¹⁸

Není třeba vyvinout velké analytické úsilí, abychom zmíněná nová sociální rizika identifikovali právě jako selhání všech tří hlavních pilířů, jež sloužily k redukci starých sociálních rizik průmyslové společnosti.

Stále častější selhávání rodinného pilíře sociálního systému mívá podobu přetížených matek, které nejsou schopny sladit požadavky zaměstnavatele s péčí o děti, popřípadě o nemocné členy rodiny, či o své vlastní rodiče. Jiným případem selhání téhož pilíře je

---

se krizi tří pilířů sociálního zajištění (trhu práce, rodiny a státu) při přechodu od průmyslové k postindustriální společnosti. Vliv Espinga-Andersena je patrný rovněž z toho, že jako v pořadí první nové sociální riziko bývá uváděn problém žen sladit svoji aktivitu v domácnosti s aktivitami na trhu práce. Právě v tom viděl dánský sociolog také hlavní příčinu potíží sociálního státu.

¹⁸ V jiné své práci jde tentýž autor hlouběji, když sleduje procesy terciarizace ekonomiky a destandardizace zaměstnání, ale také narůstající nestabilitu rodiny, které spolupůsobily při přechodu od společnosti průmyslové k popř. průmyslové a které v nestejně míře zaskočily různé typy sociálního státu (Bonoli 2005a).

rostoucí počet neúplných domácností tvořených především matkami samoživitelkami s jedním či více dětmi.

Selhání pilíře v podobě trhu práce můžeme dokumentovat na narůstajících potížích mladých lidí získat své první stabilnější zaměstnání, stejně jako na problému lidí starších udržet si své zaměstnání až do odchodu do důchodu. Samotné umístění na trhu práce, a v tom je další rys nových sociálních rizik, ovšem ještě nezaručuje, že vykonávaná práce bude propojena s pojistnými systémy, tedy s pojištěním pracovníka proti starým klasickým rizikům, ať již v podobě závažnější nemoci, stáří, anebo dlouhodobé nezaměstnanosti.

Právě změny v systémech pojištění jsou třetím zdrojem nových sociálních rizik. Privatizace pojistných systémů, jejich individualizace a doprovodná desolidarizace pojištěnců činí obtížným pojistit jednotlivce v těch fázích životního cyklu, kdy nejsou ekonomicky aktivní. V období ekonomické aktivity přitom může být nesnadné pojistit se v těchto fondech, je-li člověk odkázán jen na práci neplnohodnotnou, prekérní. Přitom právě rozsah neplnohodnotných forem práce narůstá ve všech zemích v posledních desetiletích více či méně rychlým tempem.

Také stará sociální rizika postihovala člověka jak v rovině pracovní, tak v jeho rodinném životě. Vzhledem k relativně dobrému stavu obou těchto pilířů sociálního režimu však byla oproti dnešku spíše okrajová a pojistné systémy sociálního státu jim dokázaly vcelku úspěšně čelit.

V oblasti rodiny a domácnosti spočívalo staré sociální riziko například v tom, že manžel, hlava rodiny, nedokázal z jednoho platu rodinu uživit. Nové sociální riziko znamená, že domácnost se snadno ocitne na hranici chudoby i přesto, že zaměstnaní jsou oba manželé. Týká se to pochopitelně mnohem více rodin s dětmi než manželství bezdětných.

Jiným starým sociálním rizikem bylo, že matka, která je sama a nepracuje, neuživí své dítě či děti. Nové sociální riziko znamená, že osamělá matka není schopna uživit své děti velmi často ani tehdy, když pracuje.

Sociální rizika se vždy týkala také úplných rodin, pokud si rodiče pořídili na své poměry příliš mnoho potomků. I na vrcholu průmyslové společnosti platilo, že velká část domácností si pořízení třetího a dalšího dítěte poměrně výrazně snižovala životní úroveň. Nové sociální riziko tkví v tom, že dnes si nemalá část rodin výrazně sníží životní úroveň už při pořízení prvního dítěte.

Stará sociální rizika existovala také v rovině zadlužení. Vždy bylo přítomno nebezpečí, že domácnost se předluží, bude-li finančně negramotná a bude utrácet nad své možnosti. Nové sociální riziko spočívá v tom, že domácnosti se mohou snadno předlužit, i když jsou finančně gramotné. V době, kdy tlaky na zadlužování domácností rostou, stačí dlouhodobější ztráta práce, závažnější nemoc, anebo rozvod, aby se bilance příjmů a výdajů domácnosti dramaticky vychýlila a ony přestaly být schopny své úvěry splácet.

Také v oblasti trhu práce lze uvést řadu příkladů dokumentujících výraznou odlišnost starých a nových sociálních rizik a rostoucí naléhavost těch druhých.

Klasickým starým sociálním rizikem tržní ekonomiky je, že člověk nemůže po kratší či delší dobu sehnat práci. Nové sociální riziko má podobu pracující chudoby, tedy situace, kdy člověk sice práci má a vykonává ji, příjem za ni je ovšem tak nízký, že dotyčný a celá jeho domácnost se pohybují pod hranicí chudoby.

Jiným a vcelku běžným rizikem tohoto typu bylo, že člověk se stával obětí nezaměstnanosti, pokud neměl potřebnou kvalifikaci. Nové sociální riziko spočívá v tom, že dlouhodobě bez práce může zůstat dokonce i ten, kdo do své kvalifikace investoval, a to třeba až po úroveň vysokoškolského diplomu.

Třetí a patrně nejvýznamnější oblastí výskytu nových sociálních rizik je sféra pojištění. Také zde existovala rizika stará a klasická. Především to, že člověk, který nikdy nepracoval, zůstal buď zcela nepojištěn, anebo byl pojištěn jen nedostatečně. Nové sociální riziko spočívá v tom, že ani člověk, který celý život pracuje (nepřehodnotná práce, pracující chudoba), nemá možnost se ze svých skrovných příjmů sociálně pojistit, zejména mělo-li by se jednat o pojištění v rámci soukromých fondů.

S ohledem na zajištění ve stáří se dříve stávalo, že člověk zestárnul v bídě, pokud si neplatil na penzi. Nové sociální riziko mu hrozí tím, že v bídě zestárne, i když si na penzi po celý život platil. Totéž se může týkat závažnějších případů onemocnění.

Krajním případem starého sociálního rizika bylo, že jednotlivci i celé rodiny, pokud neměli práci a nebyli kryti systémem pojištění, přicházeli o své bydlení a mohli končit v městském ghettu, či přímo na ulici. Nové sociální riziko spočívá v tom, že v ghettu a na ulici skončí jednotlivci i celé rodiny těch, kdo práci mají, ale buď je odměna za ni extrémně nízká a zůstávají nepojištěni proti ztrátě bydlení, anebo si sice své bydliště udrží, nemají však dostatek prostředků na to, aby se odstěhovali z oblasti, která se postupně proměňuje v ghetto.¹⁹

Můžeme shrnout: Stará sociální rizika se odvíjela především z toho, že v podmínkách průmyslové společnosti člověk (zpravidla muž, tehdy hlavní živitel rodiny) nesehnal z důvodů nejruznějších žádnou práci, takže on ani jeho domácnost nebyli zapojeni do pojistných systémů sociálního státu. Nové sociální riziko

¹⁹ Jak například konstatuje ohledně vývoje bytové otázky v Británii za vlády konzervativců Roberta Woodsova: Mnoho nájemníků zažilo zhoršení stavu prostředí a sousedských vztahů v oblastech, kde bydleli, i když se snažili své vlastní bydlení vylepšit (Woods 1999: 117).

se naopak odvíjí z toho, že při selhání pojistných systémů sociálního státu a vzhledem ke změnám v rovině nabídky na trhu práce nebudou velké skupiny obyvatel schopny pojistit se u soukromých agentur. Nebudou schopny zaplatit si za ochranu před nejrůznějšími druhy nejistot, které je obklopují v podmínkách postindustriální společnosti.

Zatímco stará sociální rizika byla vázána na určitou, víceméně trvalou pozici v rámci sociální stratifikace (týkala se převážně dělnických domácností a obecně domácností nižších vrstev), nová sociální rizika mohou postihovat příslušníky nejrůznějších sociálních vrstev ve specifických fázích jejich života.

Jak konstatují Evelyne Huberová a John Stephens, jednotlivci se mohou stávat klienty sociálního státu v různých fázích životního cyklu, ať již jako děti pracujících rodičů, jako adolescenti v období své kvalifikace, jako dospělí v období rekvalifikace, jako pracující rodiče s malými dětmi, či jako stárnoucí lidé vyžadující péči (Armingeon, Bonoli 2006: 143). Ve všech těchto případech se jedná o sociální kategorie, které prakticky nejsou organizovány a nemají v politice dostatečně silné a artikulované zastoupení. Každý z nich stojí proti sociálně produkovaným rizikům zpravidla sám. Výsledkem je určitá „neviditelnost“ těchto rizik, což ovšem není žádný důvod k jejich bagatelizaci.

Jak konstatuje Ulrich Beck: „Nová chudoba se ztrácí ve své nemotě a zároveň v ní roste. Je to stav stejně skandální jako povážlivý a naléhavě vyžaduje, aby se mu dostalo politického a organizačního zastoupení“ (Beck 2004: 152).

2.2 SOCIÁLNÍ RIZIKA V KRÁTKÉM HISTORICKÉM POHLEDU

Specifičnost nových sociálních rizik vzhledem k dřívějším podobám bídy a chudoby dobře zachycuje typologie chudoby, jejímž auto-

rem je francouzský sociolog Serge Paugam (Paugam 2005: 89–92).²⁰ Podle tohoto autora byla pro poměry vládnoucí v předprůmyslových společnostech příznačná tzv. chudoba integrující. Chudých bylo tehdy mnoho a život v nouzi se reprodukoval po celé generace. Protože žili ve společnosti, která byla chudá jako celek, jejich situace nebyla výjimečná a oni sami nebyli nijak zvlášť stigmatizováni. Navíc disponovali zdroji v podobě rodinných a lokálních vazeb, které jim do jisté míry nahrazovaly systémy sociálního pojištění.

S rozvojem průmyslové společnosti tato původní forma velkoplošné chudoby ustupuje a s pokračujícím hospodářským růstem přežívá nouze již jen v podobě malých ostrůvků lidí a skupinek sociálně znevýhodněných. Vzhledem k sociálnímu vzestupu všech ostatních se na ně pohlíží s jistým despektem jako na lidi neschopné adaptovat se na nové podmínky. Tito jedinci stojí na samém okraji společnosti a odsudek druhých je vede k tomu, že také oni sebe sami takto vnímají. Paugam nazývá tento typ chudoby chudobou marginalizující.

S příchodem postindustriální společnosti dochází k šíření chudoby diskvalifikující. Počet lidí žijících v bídě opět výrazně narůstá, především v důsledku ztráty práce nebo přechodu na práci neplnohodnotnou. Tento třetí typ chudoby je šokující pro všechny zúčastněné. Chudých prudce přibývá ve společnosti, která tvoří stále rychleji stále více bohatství. Kontrasty ve společnosti narůstají a mnozí lidé nechápou, proč se ocitli mezi těmi, kdo ztrácejí. Narůstá strach z toho, že sociální vzestup může bez varování postihnout prakticky kohokoliv. Obavy z budoucnosti se šíří celou společností.

Ve světle Paugamovy typologie můžeme konstatovat, že v konceptu nových sociálních rizik není absolutně nic, co by nám po-

²⁰ Tato podkapitola je upravenou a výrazně zkrácenou verzí textu, který byl publikován jako součást autorovy knihy *Tři sociální světy* (2010).

mohlo uvědomit si, nakolik radikálně se proměnil problém, který před námi stojí. Tato ryze popisná kategorie dokonale zastírá charakter procesů, které k výskytu a šíření nových sociálních rizik vedou. Tento koncept (stejně jako pojem nové chudoby, sociálního vyloučení, či marginality) naprosto zastírá, jakými mechanismy jsou nová sociální rizika spouštěna, a naopak sugeruje, že vyplývají vždy jen z osobního selhání, či z nevyhovujícího rodinného zázemí.

Ve skutečnosti, jak lze dovést právě z Paugamovy typologie, došlo v oblasti sociálních rizik během posledních třiceti let k velkému zlomu. Stará rizika (Paugamova marginální chudoba) byla do značné míry závislá na osobních indispozicích, byla však řešena víceméně systémově. Naopak nová sociální rizika (chudoba diskvalifikující) jsou produkována systémově, mají však být zvládána individuálně. Z tohoto jednoduchého přehození znamének vyplývají mnohé komplikace, jež jsou spojeny jak s analýzou příčin vzniku nových sociálních rizik, tak také s návrhy na jejich zmírňování a řešení.

2.3 FLEXIBILIZACE PRÁCE A DALŠÍ ZDROJE RIZIK

Stará rizika průmyslové společnosti byla řešena v rámci sociálního státu a za pomoci kolektivních pojistných systémů. Předpokladem fungování celého mechanismu byla mimo jiné téměř plná zaměstnanost mužské části ekonomicky aktivní populace, dostatečná nabídka plnohodnotných pracovních smluv pro uchazeče s různou mírou kvalifikovanosti a relativně vysoká míra zdanění i odvodů na sociální pojistné (v různých typech sociálního státu v různém rozsahu). To vše dohromady umožňovalo financovat veřejný sektor a v jeho rámci systémy sociálního zajištění (jež byly opět různě rozsáhlé a velkorysé v různých typech sociálního státu).

Tato politika začíná být zpochybňována od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 20. století v důsledku působení řady kul-

turně, ekonomicky, demograficky a sociálně významných faktorů. Některé z nich souvisely s procesem deindustrializace a s ekonomickou globalizací, jiné se týkaly vzorců rodinného soužití a rozdělení rolí v rámci domácností.²¹

Tyto různorodé objektivní trendy, ať již v podobě terciarizace ekonomiky, postupující emancipace žen, změn vzorců rodinného chování, anebo projevů ekonomické globalizace, se sbíhají v narůstajícím tlaku na šíření neplnohodnotných, flexibilizovaných forem práce.

Samotný proces terciarizace ekonomiky (vznik tzv. ekonomiky služeb) vykazuje celou řadu nepředvídaných zvláštností. Oblast služeb se ukázala být vnitřně mnohem diverzifikovanější, a to jak v rovině kvalifikace, tak také příjmů, či rizika nezaměstnanosti, než býval i přes veškerou svoji rozrůzněnost klasický průmysl. Zatímco ve službách jako celku je tempo růstu produktivity práce výrazně nižší, než jaké bylo v průmyslu, rozdíly v příjmech jsou v nich naopak výrazně vyšší. To ovšem znamená, že nejlépe odměňované profese služeb si přisvojují stále větší díl odměn, nejhůře odměňovaní se naopak propadají do kategorie „pracujících chudých“.²² Právě v této kategorii prudce narůstá podíl flexibilizované práce, odpojené od veřejných pojistných systémů.

21 K tomu přistupují faktory demografické a biologické, jako je proces stárnutí populace a změny jejího zdravotního stavu. I ty jsou však mnohonásobně provázány se změnami probíhajícími jak v rovině makroekonomické, tak také v rovině rodinného soužití a fungování domácností.

22 Na tyto objektivně působící trendy lze reagovat různě. Je možno nikterak do nich nezasahovat, nechat jim volný průběh a sledovat, jak rozvoj tržních nerovností narůstá. Anebo je možno bránit rozevírání příjmových nůžek na jedné straně progresivním zdaněním vysokých příjmů, na straně druhé institutem pravidelně valorizované minimální mzdy. Šíření nových sociálních rizik je výsledkem prvního přístupu.

Flexibilizace práce snižuje firmám tržní riziko, odpoutání práce od placení pojistného pro ně zlevňuje cenu pracovní síly. Strategie mimořádně výhodná pro firmy je ovšem neméně problematická z hlediska zaměstnanců i z hlediska sociálního státu.²³ Neplnohodnotné (zkrácené, dočasné apod.) pracovní smlouvy neumožňují odvádět z nízkých mezd daně a ze strany zaměstnance platit významnější částky pojistného. Odpojení práce od veřejných pojistných systémů má zase podobu snižování dávek pojistného odváděných za pracovníka jeho zaměstnavatelem. Obojí podporuje šíření nových sociálních rizik, která v prvé řadě postihují méně kvalifikované pracovníky, ale ohrožují též celé rodiny, především ty, které pečují o děti. Tato strategie má rovněž nepříznivý dopad na schopnost lidí zabezpečit se na stáří.²⁴

Dalším zdrojem nových sociálních rizik se stává rodina a domácnost. Také v této oblasti působí řada trendů, které ekonomicky vyspělé země v takové míře dříve neznaly a jejichž příchod prakticky nikdo nepředvídal. Jedná se o nárůst rozvodovosti, o nárůst počtu matek samoživitelek, ale také o vzestup počtu a podílu bezdětných párů (včetně chudých bezdětných párů). Tyto tendence jsou doprovázeny masovým nástupem žen na trh práce.²⁵ V pozadí

23 Robert Castel (1995) považuje masové šíření neplnohodnotných forem práce spolu s nezaměstnaností za hlavní příčinu toho, že se vynořila „nová otázka sociální“. „Prekarizace zaměstnání a vzestup nezaměstnanosti jsou bezpochyby projevem deficitu míst, která by bylo možno zaujmout v sociální struktuře, jestliže místem rozumíme takovou pozici, se kterou je spojena sociální užitečnost a veřejné uznání“ (Castel 1995: 665).

24 Jak konstatuje Bonoli, neplnohodnotné formy práce a přerušovaná pracovní kariéra vedou k nižším penzím. Tím dojde k přenesení dnešních problémů trhu práce a pracujících chudých do zítřejších problémů chudých důchodců (Bonoli 2005a: 5).

25 Literatura pojednávající o nových sociálních rizicích vychází téměř výhradně ze zkušeností tradičních tržních ekonomik. Pro středo- a východoev-

stojí řada kulturních a sociálních faktorů. Svoji roli hraje právě tak snaha žen o emancipaci a o vlastní realizaci v oblasti profesní kariéry, jako nutnost doplnit rodinné příjmy poté, co příjmy mužů, příslušníků nižších i středních vrstev, již po několika desetiletí stagnují.²⁶ Rostoucí křehkost rodin a domácností však mají alespoň zčásti na svědomí i samotné proměny trhu práce. Jestliže muži ztrácejí dobrou práci a přestávají být schopni rodinu zabezpečit tak jako dříve, nemůže se to neprojevit na míře jejich autority v domácnosti (Perdaens 2006: 95).

Ať již byly důvody masového nástupu žen na trh práce v západních zemích při přechodu k postindustriální společnosti jakkoliv různorodé, faktem zůstává, že ženská pracovní síla se stala z hlediska prosazování flexibilizace poddajnější a bezbrannější ve srovnání s muži. Jak upozornil Ulrich Beck, feminizace práce usnadnila prosazování nestandardních pracovních smluv. Ty nikoliv náhodou připomínají pracovní úvazky, jež byly vždy charakteristické

ropské země není masové zapojení žen do trhu práce žádnou novinkou a nepřekvapuje, že některé návrhy na řešení (např. zřizování podnikových jeslí) přicházejí ze Západu půlstoletí poté, co byly na Východě široce praktikovány a poté opuštěny.

26 Je pravděpodobné, že i v případě, pokud by ženy neusilovaly o vyšší emancipaci prostřednictvím pracovní a profesní činnosti, do práce by jich většina stejně nastoupit musela. Stagnující příjmy mužů a šíření neplnohodnotných a málo odměňovaných forem práce působí v tomto směru stejně jako nutnost zabezpečit neúplnou domácnost v případě matek samoživitelek. K tomu přistupuje nezbytnost vydělat si stejně jako muži na platby týkající se mimopracovních aspektů lidské existence – viz kapitola 1.3.

Jak poznamenává Francis Castles, poválečné přesvědčení, že sňatek a mateřství odvádí ženy definitivně z trhu práce, bylo historicky zcela výjimečné. Jednalo se jen o krátkou epizodu umožněnou zcela bezprecedentním tempem dosahovaného ekonomického růstu a tento trend nemohl dlouho vydržet (Castles 2004: 154).

pro práci žen. Nepočítá se v nich s kariérou, jsou spíše kombinací práce na zkrácenou dobu, jednorázových kontraktů, práce neplacené a dobrovolných aktivit vykonávaných pro veřejné dobro (Beck 1999: 126).²⁷

Důsledkem je, že ženy v zemích, kde dříve masově nepracovaly, a celé jejich domácnosti čelí novému typu sociálního rizika v podobě nutnosti sladit povinnosti plynoucí z placené práce s péčí o rodinu. Právě rodina by přitom měla vyrovnávat napětí, která vznikají šířením neplnohodnotných forem práce i poruchami kolektivních pojistných systémů. Bez ohledu na změny, jimiž rodina prochází, a bez ohledu na její rostoucí křehkost, má být právě na ni přesouváno stále více z tíhy chybějícího sociálního zabezpečení.

Proměna trhu práce a rodiny z pilířů sociálního zabezpečení ve zdroje nových sociálních rizik pochopitelně vyvolává řadu otázek ohledně funkčnosti třetího z pilířů, tedy samotného sociálního státu. To platí tím spíše, že politika zaměstnanosti i rodinná politika se v různých typech sociálního státu poměrně výrazně liší.

Jak známo, poválečný sociální stát čelil starým rizikům tím, že snižoval závislost pracujících a jejich rodin na trhu práce. V případě kontinentálního typu sociálního státu se toho dosahovalo za předpokladu téměř patriarchálně uspořádané rodiny, severský typ dokázal totéž zajistit i při mnohem méně soudržných domácnostech a při výrazně vyšší míře nezávislosti žen. Rizika vázaná na trh

²⁷ Také na tyto trendy lze reagovat různě. Je možno rozhodnout se pro výraznější podporu rodin s dětmi (ať již úplných, či neúplných), je možno investovat do systému péče o děti, o nemocné a seniory. Anebo je možno pobízet ženy do profesní kariéry, aby byly domácnosti schopny zaplatit služby soukromých pečovatelských agentur, nebo si mohly pořídit služby a hospodyně. Je ovšem také možno rezervovat pro ženy jen dílčí a špatně placenou práci, aby měly více času na práci v domácnosti, a přitom přece jen o něco vylepšily rodinný rozpočet. Právě to se děje nejčastěji.

práce se snaží skandinávský typ sociálního státu tlumit především aktivní politikou zaměstnanosti a udržováním relativně vysoké minimální mzdy. Rizika vázaná na rodinu zvládá vysokou mírou podpory péče o děti a dávek určeným rodinám s dětmi na straně jedné, rozvinutým systémem služeb pro seniory na straně druhé.²⁸

Není nijak složité rozpoznat, že prakticky všechna tzv. nová sociální rizika vznikají v důsledku jisté „tržní nedostatečnosti“ jednotlivých kategorií obyvatel. V situaci, kdy pro řešení téměř všech problémů společnosti jsou doporučována tržně konformní řešení, jsou nová sociální rizika jakýmsi trestem za to, že nemalá část obyvatelstva není prostě vhodná pro tržní využití.

Všechny případy nových sociálních rizik mají společné to, že nějaká typicky lidská záležitost dotýkným brání být maximálně ekonomicky využitelní. Touto záležitostí může být mateřství, anebo závažnější nemoc, ať již vlastní, či někoho z příbuzných, osvojení jiné než tržně využitelné dovednosti a konečně stáří, ať již vlastní, anebo opět někoho z blízkých.

Tím lze také vysvětlit, proč v literatuře pojednávající o nových sociálních rizicích nacházíme tak často právě pětici shora vyjmenovaných rizik. Nutnost sladit rodinný život s výdělečnou prací pramení z toho, že mnoho žen stále ještě touží mít děti. Existence neúplných rodin je dokladem toho, že ženy chtějí mít a vychovávat děti dokonce i tehdy, nemají-li manžela. Nutnost pečovat o nemocné či starší členy domácnosti pochází jednak z toho, že někteří lidé nemají zdraví tak pevné, jak by to vyžadoval zájem zaměstnavatele, všichni lidé pak mají tendenci stárnout a přitom si v prů-

²⁸ Kontinentální typ sociálního státu vcelku dobře kryje rizika trhu práce díky relativně vysoké minimální mzdě, hůře však čelí rizikům spjatým s rodinou a domácností, neboť jeho systémy pojištění nepočítaly s prudkým nárůstem křehkosti rodiny.

měru žijí déle než dříve. Protože nejen mladí lidé se někdy učí věci, které nejsou momentálně na trhu využitelné, vzniká z toho riziko v podobě nízké či zastaralé pracovní kvalifikace. A konečně nedostatečné pojištění plyne z toho, že mnozí nejsou schopni se z nízkých a stagnujících příjmů soukromě připojistit proti všem těmto svým tak lidským nedostatečným.²⁹

Je paradoxem, že rizika, která jsou vesměs důsledkem nízké tržní použitelnosti dotyčných osob, mají být podle neoliberálních receptů řešena právě opatřeními charakteristickými pro státy anglosaského typu, tedy toho typu, v němž je míra zajištění každého dána primárně právě jeho úspěšností na trhu práce.

Anglosaské země, jejichž sociální politika nejvíce odpovídá filozofii neoliberálního, jsou v oblasti zajištění proti novým sociálním rizikům ve skutečnosti nejbezmocnější. „Liberální sociální státy dlouho ignorovaly vznik nových sociálních rizik a nyní je chtějí řešit pomocí tržních nástrojů, což vyvolává značné nerovnosti v přístupu ke kvalitním sociálním službám“ (Armingeon, Bonoli 2006: 4).

Tento zjevný rozpor mezi diagnostikovanými sociálními problémy a nástroji doporučovanými k jejich řešení lze vysvětlit jen ideologickou předpojatostí těch, kdo léčbu trhem doporučují. Nová sociální rizika jsou projevem toho, že všechny vrstvy obyvatelstva (a téměř všichni členové domácností) jsou vystaveni tržním me-

²⁹ Většina zmíněných lidských nedostatků je pochopitelně staršího data. V době, kdy sociální stát udržoval poměrně značný rozsah dekomodifikovaných služeb, však lidská nedostatečnost tolik nevadila. Ekonomicky aktivní osoby pojišťovala plnohodnotná práce, členy jejich domácností pak veřejné pojistné systémy, které byly na ni napojeny. Všechny zmíněné limity lidské existence vystupují ostře do popředí v okamžiku, kdy každý se má tržně osvědčit jako individuální lidský zdroj sám za sebe a každý se má sám za sebe též proti tržním rizikům individuálně pojistit.

chanismům mnohem bezprostředněji, než tomu bylo v období třiceti poválečných let. V oblasti ekonomické jsou tržní rizika přenášena z firem přímo na zaměstnance a subdodavatele. V případě rodiny se rizika přenášejí ze státu a jeho pojistných mechanismů přímo na domácnosti a jejich členy. V případě pojištění se rizika přenášejí z kolektivních pojistných mechanismů bezprostředně na jednotlivé pojištěnce, kteří si sami volí mezi soukromými fondy.

Ve všech zmíněných oblastech spočívala stará rizika v tom, že se dotyčný jedinec z nejrůznějších důvodů nezapojuje do kolektivních pojistných mechanismů, které chránily jeho a celou rodinu. V případě nových sociálních rizik jde o to, že člověk nedokáže individuálně čelit přenosu všech zmíněných tržních rizik na svou vlastní osobu. Je velkou otázkou, jak lze lidem tržně neúspěšným pomoci v této záležitosti právě tržním způsobem.

2.4 BYTOVÁ OTÁZKA

Literatura pojednávající o nových sociálních rizicích se prakticky nezmiňuje o rostoucí naléhavosti bytové otázky. To přesto, že problém bydlení výrazně narůstá v řadě zemí právě v průběhu posledních dvaceti třiceti let, tedy v téže době, kdy jsou s rostoucí intenzitou nová sociální rizika tematizována.

Lze si to snad vysvětlit tím, že otázka rostoucí ceny a nedostupnosti bydlení se bezprostředně nekryje s žádným ze tří klasických pilířů sociálního zabezpečení, tak jak je vymezil například Esping-Andersen. Přitom je zřejmé, že zprostředkované vztahy zde existují a jejich těsnost bude do budoucna dále narůstat. Nízké a stagnující výděly z flexibilizované práce spolu s rizikem nezaměstnanosti budou činit stále obtížnějším pořízení nové střechy nad hlavou a budou komplikovat schopnost udržet si stávající bydlení. Nepevná rodina a slábnoucí rodinná pouta komplikují bytovou

situaci a vytvářejí silnou poptávku po bytech dokonce i v zemích se stagnujícím či klesajícím počtem obyvatel. A konečně selhávající systémy pojištění činí velmi složitou situaci těch, kdo z nejrůznějších důvodů nemohou své výdaje na bydlení opřít o slušné příjmy z práce a zaměstnání.

Narůstající problém s bydlením se projevuje od osmdesátých let 20. století jak v liberálním, tak také v kontinentálním typu sociálního státu. Jak konstatuje britská socioložka Roberta Woods (1999), během vlády konzervativců v letech 1979 až 1997 se ve Velké Británii energicky prosazují v oblasti bydlení především dva trendy. Jedním z nich je pojmání bydlení výhradně jako tržní komodity, druhým pak zatlačování netržního sektoru bytového fondu. Obě tyto tendence výrazně snížily jistotu bydlení nejen nájemníků, ale i některých vlastníků bytů (především těch, kdo jsou nejhůře situovaní na trhu práce), a poškodily sociální soudržnost v rámci lokálních komunit. Sociální bydlení bylo na rozdíl od dřívějších dob nadále vyhrazeno pouze pro ty nejhudší. Stalo se tak zároveň doprovodem i výrazem vyloučení dotyčných osob ze společnosti.

Již v průběhu osmdesátých let byly nejlepší části bytového fondu v Británii zprivatizovány, zároveň se přestávají stavět nové sociální byty a rozpočty pro údržbu těch stávajících jsou výrazně kráceny. Za zhoršující se bytový fond se platí stále více. Ti, kdo měli dobře placenou práci, si byty odkupují. Nájemci s nízkými příjmy jsou při placení nájmu odkázáni na sociální dávky na bydlení. Výše nájmu ovšem narůstá, zatímco dávky na bydlení jsou naopak kráceny.

V průběhu osmdesátých let se ve Velké Británii stávají vlastníky svého bydlení dvě třetiny populace, často ovšem za cenu výrazného zadlužení. Když pak koncem osmdesátých let přichází recese, půjčky na pořízení bydlení se prodražují. Souběžný nárůst nezaměstnanosti vede k tomu, že výrazně stoupají počty lidí neschopných tyto půjčky splácet. Počátkem devadesátých let proto

soukromý sektor výstavbu nových bytů omezil a ani sektor veřejný ji nezvýšil. Recese v zemi tak byla dále posílena ztrátou zaměstnání ve stavebnictví. V průběhu devadesátých let dále vzrostly úrokové míry, což znemožnilo dalším lidem splácet půjčky na bydlení. Mnozí tak o vlastní domek nebo byt definitivně přišli. Názor, že investice do bydlení je vždy výnosná, tím byl otřesen v základech (Woods 1999: 114).

Prakticky se stejnou politikou bydlení, kterou ve Velké Británii zahájili konzervativci, se setkáváme ve Francii za vlády socialistů. V letech 1984 až 1996 se zde výše průměrného nájmu zvedla o 40 %. Důvodů bylo několik. V roce 1986 došlo k výrazné liberalizaci nájmu. Zhruba tři čtvrtě milionu bytů, které nenesly svým majitelům dostatečně vysoké výnosy, bylo přestavěno na úřady a jiné prostory, jež jim vynášely více. Jednalo se pochopitelně o přestavbu především těch levnějších bytů pro chudší domácnosti. Zároveň došlo v osmdesátých a devadesátých letech ke zpomalení výstavby sociálních bytů (Bihar, Pfefferkorn 1999: 200).

Po roce 2000 se s výstavbou bytů a rodinných domků opět započalo, takže v letech 2005 a 2006 se ve Francii staví přes 400 000 bytů ročně. Jen velmi málo jich však je určeno pro méně movité zájemce.³⁰ Prudce roste podíl drahých bytů, dostupných jen příjmově nadprůměrným. Dokonce i v kategorii sociálních bytů se stavějí zejména ty dražší (Vanini, Robert 2007: 171).

Bytová otázka se projevuje od osmdesátých let 20. století s rostoucí naléhavostí také v Německu. Éra výrazného vzestupu kva-

³⁰ Dochází tak ke krizi bydlení za cenově dostupné nájmené. Dnes se 86 % Francouzů domnívá, že je obtížné bydlení sehnat. Jak v kategorii bytů stavěných v soukromé režii, tak v kategorii bytů sociálních se stavějí hlavně nejdražší typy, zatímco těch lacinějších ubývá. Na stavbu dražších bytů jdou přitom i veřejné prostředky (Vanini, Robert 2007: 171).

lity bydlení je nahrazována méně optimistickou fází. Klesá podíl těch, kdo si mohou obstarat bydlení za tržní ceny. Nejen v nižších, ale také ve středních vrstvách se snižuje šance pořídit si lepší byt. Ten, kdo může, drží si byt, který má. Místo naděje na vylepšení bytové situace nastupuje strach z jejího zhoršení (Häussermann, Siebel 1996: 290).

Také v řadě dalších zemí se v oblasti bydlení projevují během posledních třiceti let shodné tendence. Dochází k „přehřátí“ soukromé nabídky dražšího bydlení, zatímco veřejná nabídka bytů je ve vztahu k poptávce nízká a dále klesá. Ceny nemovitostí (včetně nájmu) rostou téměř exponenciálně. Zároveň je stále obtížnější získat přístup k potřebným financím. V důsledku souběhu těchto faktorů obětují domácnosti na zajištění bydlení stále významnější část svých příjmů. Zároveň postupuje chátrání velké části bytového fondu, který se nedaří průběžně renovovat. To vše spolu se spekulacemi ohledně bydlení těch nejchudších vede k tomu, že na trh se dostávají dokonce i byty, které nejsou obyvatelné. Paradoxně právě za takové byty platí ty nejzuboženější domácnosti relativně nejvyšší nájem (Malki, Rizzo, Praile 2006: 103)

V souhrnu lze říci, že na trhu s byty se během posledních třiceti let projevují dvě zásadní nerovnováhy. Nerovnováha kvantitativní, která spočívá v absolutním nedostatku bytů vzhledem k existující poptávce. A neméně závažná nerovnováha kvalitativní, která tkví v tom, že složení nabídky bytů neodpovídá poptávce co do jejich velikosti, lokalizace, ceny apod.

Zajistit si a udržet přijatelné bydlení se v této situaci stává pro jednotlivce a celé domácnosti dalším v sérii nových sociálních rizik. Přitom je toto riziko úzce provázáno s riziky ostatními, především s těmi, která plynou z proměn, jimiž prochází trh práce. Situace v Británii se zdá být předobrazem budoucího evropského vývoje: Došlo k výraznému nárůstu flexibilních forem práce, která se dnes

týká již zhruba 10 milionů zaměstnanců, tedy téměř 40 % britské pracovní síly. Právě na ně doléhá zvláště silně nejistota ohledně bydlení. Část z nich může o bydlení poměrně snadno přijít. Lidé s neplnohodnotnými pracovními kontrakty nedosáhnou ani na půjčky na bydlení (Woods 1999: 115).

Podobně hodnotí situaci sociologové ve Francii: Vinou nezaměstnanosti či neplnohodnotné práce člověku hrozí, že o byt přijde. To mu zpětně znemožní přístup k novému zaměstnání, nemožní mu to vůbec se udržet na trhu práce (Bihr, Pfefferkorn 1999: 205). Domácnosti ve Francii vydávají nyní v průměru na bydlení čtvrtinu svých příjmů. Může to ale překročit také 30, 40, ba i 50 %.³¹ Tyto výdaje sice postihují různé vrstvy v odlišné míře, s výjimkou vyšších středních a horních vrstev však představují stále tíživější břemeno pro všechny. Přitom politika bydlení dnes zvýhodňuje právě jen horní část středních vrstev. Státní podporu hypoték využívají především ti bohatší.

Standardní střední vrstvy vydávají ve Francii za nájem přes čtvrtinu svých příjmů, přitom nemají nárok na pomoc ze strany státu. Ceny nájemného už i pro ně rostou rychleji než příjmy. Ani nižší střední vrstvy nemají nárok na dávky na bydlení, podíl příjmů vydávaný na nájem a „inkaso“ je u nich ještě vyšší. Téměř pro třetinu Francouzů z chudých a tzv. lidových vrstev vzrostl za poslední čtvrt století podíl příjmů, který dávají na bydlení, nejvýrazněji ze všech kategorií obyvatel a jejich přístup k bydlení zcela závisí na příslušných sociálních dávkách (Vanini, Robert 2007: 173).

Jak konstatují zmínění autoři: „Vypadá to, že ekonomický růst po roce 1975 přináší ovoce jen těm, kdo jsou starší 45 let. Ti, kdo se narodili těsně po druhé světové válce, si do počátku osmdesátých

³¹ Jedná se pouze o výši nájemného či cenu bytů, nikoliv o plyn, vodu a elektřinu (Vanini, Robert 2007: 69).

let stihli pořídit bydlení poměrně výhodně. Dnešní mladí musejí pracovat dvakrát tak dlouho, aby si pořídili bydlení se stejným nájemem, a třikrát tak dlouho, aby si stejný byt koupili“ (Vanini, Robert 2007: 170).

Kromě rostoucí nabídky méně hodnotných pracovních příležitostí na trhu práce je problém bydlení zhoršován také v důsledku zvyšující se nestability rodiny. Jak ukazuje britská studie (Bull 1993), rozpad rodin postihuje v oblasti bydlení oba partnery. Ten z nich, který společný byt opouští, má problémy s hledáním bydlení nového. Naopak ten, kdo v dříve společném bytě zůstává (často s dětmi), přestává být nejednou schopen sám zvládat náklady na bydlení a nebývá pro něho snadné dosavadní byt opustit a najít si nový.

V bytové otázce se tak začínají kumulovat a umocňovat nejtíživější dopady nových sociálních rizik. V podmínkách České republiky lze očekávat, že právě bytová otázka se stane jádrem otázky sociální. V zemi naprosto absentuje koncepční bytová politika, obce se v procesu privatizace dalekosáhle zbavovaly svých vlastních bytů, což jim znemožňuje řešit otázku sociálního bydlení pro ty, kdo jsou sociálními riziky ohroženi nejvíce. Odpovědnost obcí za bydlení je ostatně definována natolik vágně, že v celé této klíčové oblasti chybí instance, na kterou by se mohli sociálně potřební občané v nejvyšší bytové nouzi obracet.

TŘETÍ KAPITOLA NEOLIBERÁLNÍ PROJEKT: LÉČBA TRŽNÍCH RIZIK TRHEM

Vznik a šíření nových sociálních rizik je důsledkem řady trendů ekonomických, politických, kulturních a sociálních, které se prolínají a navzájem posilují od poslední čtvrtiny 20. století. Klíčovou rolí mezi nimi hraje proces individualizace ve smyslu vystavení (téměř) každého jednotlivce bezprostřednímu působení tržních mechanismů.

Tyto trendy jsou doprovázeny mohutnou ideologickou ofenzivou, jejímiž klíčovými slovy se staly „firma“ a „konkurence“. Zatímco koncept firmy má být rozšířen z ekonomických subjektů na celý stát a veřejnou sféru, požadavek konkurence se má rozšířit ze světa firem nejen na jejich zaměstnance, ale prakticky na všechny občany. Zevšeobecnění vztahů ostré konkurence směřuje k totální proměně celé společnosti a k proměně chování i mentality všech jejích členů. Usiluje se o takové změny, jež donutí každého vystupovat krajně soutěživě vůči všem ostatním, tedy donutí ho přijmout za své ty vzorce jednání, které v maximální míře odpovídají potřebám valorizace kapitálu (Dardot, Laval 2009: 277).

Jak známo, smyslem každé ideologie je zastírat skutečnou povahu věcí a interpretovat realitu způsobem, který vyhovuje určité společenské skupině, nositelce dané ideologie, a jejím mocenským